

АЖДОДЛАР МЕРОСИДА ИЛМ ВА ТАЪЛИМНИ РИВОЖЛАНТИРИШ БОРАСИДАГИ ТЕОЛОГИК ВА ГНОСЕОЛОГИК ҚАРАШЛАР ТАҲЛИЛИ

Сиддиқов Илѐсжон Бахромович

Фарғона давлат университети доценти в.б., фалсафа фанлари доктори (DSc)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7239290>

Аннотация. Ушбу мақолада ўрта асрлар гносеологик-теологик қарашларидаги диний ва дунёвий илмлар яхлитлиги, замон ва макон диалектикаси, толерантлик тамойилларини замонавий ислом дунёсига трансформациялашда ислом маънавиятини тиклаш, бағрикенглик ва ҳамжиҳатликни қарор топтириш, ёшларни замонавий илмий билимлар билан қуроллантириш истиқболлари исботланган.

Калит сўзлар: ислом, теология, гносеология, ислом, ислом фалсафаси, ислом маданияти, дин, фан, фалсафа, илм, интеллект, илмий фаолият, интеллектуал қадрият, таълим.

АНАЛИЗ ТЕОЛОГИЧЕСКИХ И ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ НА РАЗВИТИЕ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В НАСЛЕДИИ ПРЕДКОВ

Аннотация. В данной статье доказана целостность религиозных и светских наук в средневековых эпистемолого-теологических воззрениях, диалектика времени и пространства, перспективы возрождения исламской духовности в трансформации принципов толерантности в современный исламский мир, установление толерантности и солидарности, вооружение молодежи современными научными знаниями.

Ключевые слова: ислам, теология, эпистемология, ислам, исламская философия, исламская культура, религия, наука, философия, наука, интеллект, научная деятельность, интеллектуальная ценность, образование.

ANALYSIS OF THEOLOGICAL AND GNOSEOLOGICAL VIEWS ON THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION IN ANCESTRAL HERITAGE

Annotation. This article proves the integrity of religious and secular sciences in the gnoseological and theological views of the Middle Ages, The Dialectics of time and space, the prospects for restoring Islamic spirituality in the transformation of the principles of tolerance into the modern Islamic world, finding tolerance and harmony, arming young people with modern scientific knowledge.

Keywords: Islam, theology, gnoseology, Islam, Islamic Philosophy, Islamic culture, religion, science, philosophy, science, intellect, scientific activity, intellectual value, education.

КИРИШ

Мамлакатимизда маърифатли, маънавий-рухий етук, интеллектуал салоҳиятли ёшларни тарбиялашда аждодлар илмий-маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тарғиб этишга, уларнинг замон руҳига мос ғояларидан ёш авлодни муносиб ворислар қилиб тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки, ўрта аср Ислом Шарқи алломаларининг “Бетакрор ва ноёб илмий-маънавий мероси биз учун доимий ҳаракатдаги ҳаётий дастурга айланиши керак. Бу ўлмас мерос хамиша ёнимизда бўлиб, бизга доимо куч-қувват ва илҳом бағишлаши лозим...Бунинг учун олим ва мутахассисларимиз, ҳурматли уламоларимиз бу маънавий хазинани бугунги авлодларга содда, тушунарли, жозибали шаклда етказиб бериши зарур”[1].Бу борада ўрта аср мусулмон шарқи алломаларининг ислом динининг инсонпарварлик моҳиятини тарғиб этувчи гносеологик

ва теологик таълимотларидаги гуманистик концепциялар негизда шаклланган конструктив аҳамиятга эга фалсафий ғояларини ҳар томонлама илмий-назарий тадқиқ этиш заруратини юзага келтирмоқда.

Шарқ алломаларининг гносеологик ва теологик қарашлари асосида ислом ақидалари орқали инсонлар ҳаётини осонлаштириш, муҳтожларга ёрдам бериш, бировнинг ҳаққига хиёнат қилмаслик, ҳалоллик ва покликка тарғиб қилиш юксак даражада таҳлил қилинган ва ижтимоий муҳитга уларнинг таъсири кучли бўлган.

ТАДҚИҚОТ МАТЕРИАЛЛАРИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Жаҳонда Ўрта аср Шарқ алломаларининг жаҳон илм-фани, фалсафаси, теологияси ривожига қўшган ҳиссаси, уларнинг гносеологик ва теологик қарашларининг аҳамиятини ўрганиш бўйича Фарб шарқшунос, исломшунос ва файласуф олимлардан Н. Suter, G. Sartori, R. Donald, M. Ulmann, C. Brockelmann, A. Jourdain, E. Renan, S. Munk, T. J. De Boer, O'leary De Lacy, Cruz Hernandez, W. M. Watt, H. Corbin, Ф. Роузенталь, Адам Мец, Т. Ж. Уинтер, Густав фон Грюнебаум, А. Шиммель, Я. Ришард, Дж. С. Тримингэм, Н. Хир, У. Рудолф, Р. Наллино, М. Хотамийва бошқаларнинг тадқиқотларида мазкур масалаларга кенг ўрин берилган.

Араб олимлари Имом Аҳмад ибн Қудома Мақсудий, Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон ибн Қаймоз ибн Абдуллоҳ Заҳабий, Ҳоний ал-Ҳаж, Доктор Роғиб Саржоний, Абулҳасан Мовардий, Маҳмуд Асъад Жўшон, Муҳаммад Зако Кўнрапа, Абдурахмон Рафъат Пошо, Шайх Муҳаммад Мутававали Шаъровий, Имом Зарнужий, Жиход Ат-Турбонийларнинг монографик тадқиқотларини муҳим манба сифатида айтиш мумкин.

Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги мамлакатлари олимларидан В. В. Бартольд, И. Ю. Крачковский, Д. Кныш, Е. Э. Бертельс, А. В. Смирнов, М. Т. Степанянц, П. Г. Булгаков, Б. М. Кедров, А. Ш. Камиллов, Г. П. Матвиевская, Б. А. Розенфельд, С. М. Прозоров, М. М. Рожанская, Е. А. Фроловаларнинг тадқиқотлари мавзу доирасида муҳим методологик аҳамиятга эга.

Ўзбек олимлари И. Р. Насыров, Б. Вахобова, М. Болтаев, Н. Комилов, Э. Каримов, Р. Шодиев, М. Жакбаров, Г. Наврўзова, С. Сайфуллоҳ, Н. Сафарова, Х. Саломова, С. С. Бухорий, Г. Юнусовалар томонидан тасаввуф намоёндаларининг онтологик, гносеологик ва антропологик қарашлари, М. Ҳасаний, Б. Намозов, К. Раҳимов, З. Нарзиев, М. Маматов, Қ. Рўзматзода, Н. Ҳасанов, З. Исҳоқова, И. Ҳаққулов, Ҳ. Ҳомидий, А. Абдуллаев, Йўлдош Эшбек, К. Раҳимовтадқиқотларида, тасаввуф илмига оид қарашлар, исломда аёлларнинг илм олишга бўлган ҳуқулари ҳамда илм оладиган кишиларга қўйиладиган вазифалар тадқиқ этилган. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуфнинг асарларида ҳам ислом дунёсининг илмий фаолияти ривожини, ўрта асрларда ислом маданиятини шаклланиши ва тараққий этиш жараёнлари таҳлил қилинган.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Замонавий ислом гносеологик-теологик қарашлар тизимининг намоён бўлиш ҳолати, ўзгаришлар жараёнини ва унинг ўрта асрлар ислом гносеологияси ва теологияси анъаналарини ўрганиш ҳам долзарб вазифалардан бирига айланмоқда. Зеро, “биз Оллоҳнинг Китоби ва Пайғамбар суннатида шаръий аҳкомларни, шунингдек, умматнинг аввали қандай азиз бўлганини билишимиз билан бир қаторда, ўз тарихимиздан ташқари бошқаларнинг тажрибаларини ўрганиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Баъзи

донишмандларимиз Ғарб тажрибасини ўрганишга қаршилар, сабаби – улар таъсиридан ўзлигимиздан узоқлашиш хавотиридир. Албатта, бу ўринли. Лекин ўз қадриятларимиздан воз кечмаган ҳолда инсоният тажрибасини ўрганиш зиён қилмайди”[2]. Демак, замонавий илоҳиётшуносликни ривожлантириш, гносеологик қарашларни толерантлаштириш билан бирга мувозанатни тўғри шакллантира оладиган илм эгаларини тарбиялаш долзарб вазифалардандир. Зеро, Саҳл ибн Абдуллоҳ айтади: “Олимлардан ташқари ҳамма одамлар ўлиқдир. Олимларнинг илмига амал қилаётганидан ташқари ҳаммаси мастдир. Амал қилувчиларнинг мухлисларидан бошқа ҳаммаси ғурурга кетгандир. Ихлос билан амал қилганлар хатардадир”[3]. Мана шунда маст илмлиларни эмас, масъулиятли ва илмига амал қиладиганларни, Ғарб илмий муҳитидан фойдалисини ажрата оладиган олимларни тарбиялашга имкон беради. Бунинг учун ўрта аср Шарқ алломаларининг гносеологик ва теологик қарашларини чуқур ўрганиш, уни замонавий шароитда ривожлантиришда араб-мусулмон анъаналарини Ғарб анъаналари билан солиштириш, аҳамиятли томонларидан хулоса чиқариш муҳим аҳамиятга эгадир.

Тарихдан маълумки, исломнинг нозил этилиши илмга одатланмаган, маърифий муҳитга кўникмаган жамиятда ҳақиқий инқилоб бўлган. Исломдан олдинги давр – “жоҳилият” (илмсизлик) даври дейилган. Ваҳий нозил бўлиши билан илм бошланди, дунёга ҳидоят нури тушди. Исломда жоҳиллик, шубҳа, ёмон гумонга ўрин йўқ. Оллоҳ ўз Пайғамбарини жоҳилликни севиб, илмни суймайдиганлардан юз ўгиришга буюрди: “Афвни ихтиёр этинг, яхшиликка буюринг, жоҳиллардан эса юз ўгиринг”. Ислом дини шубҳа-гумонга асосланган қадриятларни инкор қилади. Ислом шариати, фақат аниқ, ишончли илмга асосланади.

Бугунги кунда сохта пайғамбарлар, имом маҳдийлар, Оллоҳдан ваҳий қабул қилишни даъво қилувчилар, ғайб илмидан хабар берувчилар, сохта эшонлар оз бўлса-да учрамоқда. Айниқса, ёшларимизнинг диний билими ўта саёз, турли фитна-фасод кўзғайдиган фикрлар ва ғояларни содда халқ онгига сингдиришга уринадиган чаласавод кимсаларга эргашиб кетмасликлари учун уларни тўғри йўлга солиш ва хушёрликка чорлаш[4] долзарб вазифалардан бири бўлиб қолмоқда. Бунинг учун эса, ислом илоҳиётини чуқур ўрганиш, ўрта аср Шарқ гносеологиясидан яхши хабардор бўлиш, уларни муштарак томонларини англаган бўлиш талаб этилади. Шу билан бир қаторда, турли тоифалар томонидан динийлик билан дунёвийлик нисбати масаласи бузиб талқин қилинмоқда ҳамда ислом – дин ҳам сиёсатни ўз ичига қамраб олган илоҳий таълимот эканлиги ҳақида кўплаб мантиқсиз даъволар янграмоқда. Аслини олганда, мусулмонларнинг дунёвий давлатда яшашлари мумкинлиги ҳеч қандай илмий исбот талаб қилмайдиган аксиомадир. Нафақат Ғарбий Европа, Америка ва Австралиядаги аҳолининг озчилигини ташкил қилувчи мусулмонларнинг тажрибаси, балки аҳолисининг мутлак кўпчилиги мусулмонлардан иборат Туркия ёки Ўзбекистон тажрибаси ҳам шундан далолат беради[5]. Бунинг учун ислом асосларини чуқур ўрганиш, ислом илоҳиётини чуқур англаш, гносеологик қарашларга нисбатан бағрикенг муносабатни шакллантириш зарур.

Тарихда ва ҳозирги замонамизда пайдо бўлган турли тоифаларнинг бузук эътиқодлари содда ва ишонувчан одамларни адаштирамоқда. Олимларга эргашдик, энди ҳақ йўлини топдик деб ўйлаган ноқис ақл эгалари, уларга эргашиб бориб, бошларини тошларга уриб, жувонмарг бўлдилар. Бу каби динимиз моҳиятини чуқур тушуниб

етмасдан чаламулла даъватчиларга эргашган ёш авлодга ачинмасдан иложимиз йўқ[6]. Ўрта асрлар шарқида ислом теологияси ақидаларни ҳимоя қилиш билан бирга мана шундай бузуқ эътиқод ва ўзларини тўғри йўлдалигини иддао қилувчи мутассибларга қарши курашганлигини ҳам кўриш мумкин.

Ўрта аср Шарқ алломаларининг гносеологик ва теологик қарашларини ўрганиш орқали шуни англаш мумкинки, ҳақиқий илоҳиётшунослар ҳам ёки бошқа илмлар вакиллари ҳам ҳар қандай вазиятда илм эгаллаш лозимлигини, илм инсонларни адашишдан асровчи ягона нажот эканлигини кўп бора таъкидлаганлар. Исломга кўра, ҳам илмсиз ҳаёт мазмунсиздир. Илм йўқолиши қиёмат яқинлашганидан белгидир. Шу ҳақда Бухорий ва Муслим ривоятида Пайғамбар алайҳиссалом дейдилар: “илмнинг кўтарилиб кетиши, жоҳиллик тарқалиши, маст қилувчи ичимликлар ичилиши, зино авж олиши – қиёмат аломатларидандир”. Илм кўтарилиши қалблардан ўчиб кетиш билан бўлмайди, балки уламолар ўлиши билан бўлади. Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос розияллоҳу анҳумодан ривоят қилинади: Расулulloлоҳ саллоллоҳу алайҳи вассаллам шундай деганларини эшитдим: “Оллоҳ илмни бандаларидан тортиб олмайди, лекин олимларни олиш билан олади. Олим қолмагандан кейин одамлар илмсиз, жоҳил кимсаларни бошлиқ қилиб оладилар. Улардан савол сўраганларида, илмсизлар фатво бериб ўзларини ҳам, ўзгаларни ҳам адаштирадилар”[6]. Дарҳақиқат, олимларнинг ўлими зилзила, сув тошқинидан ҳам катта офатдир. Зеро, олимларнинг ўлиши билан фасод кўпаяди, ҳаёт ўз қийматини йўқотади.

Ўрта аср ислом теологиясида илмга дунё ва охиратда инсонга фойда ёки зарар бўлган нарсаларни билмоқ эканлигига алоҳида урғу берилади. Илм инсонларга хос бўлган бир сифатдир. Илмдан бошқа сифатлар масалан, ботирлик, шафқат кабилар баъзи вақтда бошқа ҳайвонларда ҳам топилади. Илм ўрганиш бандалар устида улуғ бурчдир. Оллоҳ таъоло: “Билмаган ишларингизни билган кимсалардан ўрганингиз” дея буюрган. Яна бир бошқа оятда “Айтинг: Биладиган зотлар билан билмайдиган кимсалар баробар бўлурми?! Дарҳақиқат фақат ақл эгаларигина панд-насихат олулар”[2]. Исломда илмдилар билан илмсизлар тенг бўла олмасликлари ҳақида сўз кетганда, илмли доимо устун туриши ва фазилатли ҳисобланиши, илмсизда эса бу нарсалар бўлмаслигига ишора қилинади. Бирор масалаларни англаб улардан ўрнак олиш учун ҳам илм зарурдир.

МУҲОКАМА

Ўрта аср Шарқ маърифий муҳитида илмга муҳаббат кучли бўлганлигини кўриш мумкин. Бағрикенг илмий муҳит ўша даврда гносеологик изланишларни ва илоҳиётшуносликка доир талқинларни курашига, ўзаро сайқалланишига имкон берди. Шу боис илм ривожланди, илмдилар кўпайди, жамиятнинг ижтимоий дунёқараши ўсди. Бирок мусулмонларнинг дунёвий илмларга бепарволиги, гносеологик қарашларни қабул қила олмаслиги натижасида бугунги илмий муҳит қониқарли даражада эмас. Бунга бир қанча мулоҳазалар бор. “Бир қанча мусулмон ўлкаларидаги исломий институтлардаги муҳит ўрганилганда натижа шуни кўрсатадики, юқори даражада таҳсил олаётган талабалар сони жуда оз. Исломий илмларни ўрганишда фаоллик бор, бироқ дунёвий фанлардан орқада қолинган. Чунки талаба дин йўлида дунёвий фанлардан воз кечиш керак деб ҳисоблайди. У Қуръон, тафсир, ҳадис, фикҳ дарсларига қатнашади, аммо кимё, физика каби фанларни ўзлаштирамайди. Қорилар ва шайхлар мажлисига боради, бироқ тажриба майдонларига яқинлашмайди ҳам. Бу муаммо мусулмон талабалари учун одатга айланган”[8]. Шу боис

талабаларни дунёвий илмларга бўлган қизиқишини оширишимиз зарур. Бунинг учун ўрта аср Шарқ гносеологик ва теологик қарашлари ва бу асосда ислом ривожини ва ақидавий мустақамланишини тушунтириб бера оладиган кадрлар, олимлар ва ижтимоий фаол инсонларни тарбиялаш долзарб вазифалардандир.

Ислом оламида илмга қизиқиш сўниб бормоқда. Мисол учун, Мисрда ўн беш ёшдан катталарда саводсизлик 29,6 фоизга етган. Яъниҳар ўнта мисрликдан учтаси ўқиш-ёзишни билмайди. Аҳолининг учдан бири газета, журнал ўқимайди. Қуръонни очиб ҳам кўрмайди. Ҳозирги ривожланган ускуналардан фойдалана олмайди. Камбағаллар биз билан бир муҳитда яшасада, бирор кимса уларни ўқитишни ўйлагани йўқ. Ваҳолаки, Исроил давлатида саводсизлик даражаси анча паст. Мисрда ўн беш ёшдан йигирма тўрт ёшгача бўлган йигитлар орасида саводсизлик 15 фоиз бўлса, Исроилда эса 2,9 фоизни ташкил этади. Уруш ва ночорлик чарчатган Кубада ёшлар орасида бесаводлик йўқ: ҳар бир йигит-қиз ўқишни ва ёзишни билади. Катталар орасида саводсизлик 0,2 фоизни ташкил қилади. Нафақат Куба, балки Лотин Американинг Чили, Бразилия, Колумбия каби давлатларида ҳам саводсизлик даражаси 2-3 фоиздан ошмайди[2]. Демак, камбағаллик, иқтисодий муаммолар саводсизликка баҳона бўла олмайди. Бу фақат Мисрда тегишли эмас. Мусулмон мамлакатларнинг кўпида шу муаммо мавжуд. Масалан, Марокашда ёшлар орасида саводсизлик Мисрдан икки баробар кўп: 30 фоиз, катталар орасида 48 фоиз экани ҳеч бир ўлчовга тўғри келмайди. Аёллар орасида саводсизлик Мисрда 41 фоиз, Исроилда 4 фоиз, холос.

Шу билан бирга, замонавий ислом оламида илмли мусулмонларнинг Ғарбга кетиб қолиши ҳам кўп учрамоқда. Ғарб давлатлари, айниқса, Америка ихтирочи, кашфиётчиларни турли йўллар билан ўзига оғдириб олади. Тўқсонинчи йиллардан буён 12 миллион мутахассис фуқаролик, катта маош, юқори имтиёзлар сабаб ўз қадриятларидан воз кечиб, Америка муҳитига сингиб кетишди. Араб-мусулмон табибларидан 50 фоиз, муҳандисларидан 23 фоизи Ғарб давлатларига кўчиб кетган. Улар Америка, Канада, Британия каби давлатларнинг иқтисодиётини гуллаб-яшнашига хизмат қилади. Британия табибларининг 34 фоизини араблар ташкил қилади.

“Мусулмон умматининг ўтган мингйилликдаги энг катта ютуғи интеллектуал бирдамликка эришгани бўлганлиги шубҳасиз. Ҳижрий бешинчи асрдан шу кунгача сулолалар ўртасидаги ўз қобиғини ёриб чиқишга қаратилган тўқнашувларни ҳисобга олмаганда, сунний мазҳаб вакиллари динга нисбатан деярли ўзгармаган ҳурматни ва ўзаро биродарликни сақлаб қола билди. Бошқалар учун мана шундай мушкул кечган узоқ давр мобайнида на улкан диний урушлар, на қўзғалишлар ва на таъқиблар уларни бўлиб юбора олмагани ҳайратланарлидир”[2]. Албатта, бунинг соф диний сабаби бор. Ислом сўнгги диндир, у “уйга элтувчи сўнгги автобусдир” ва шунинг учун ҳам вақти-вақти билан бўлиниб кетишдай инқироздан илоҳий йўл билан ҳимоялангандир. Бизнинг фикримизга кўра, мусулмон мамлакатларида қатор муаммолар кўзга ташланади. Лекин бу юксак даражада билим олишга тўсқинлик қилади дейишга асос бўлмайди. Масалан, Малайзия – мусулмон мамлакатларидан бири ҳисобланиб, бошқа мусулмон мамлакатларида бўлгани каби муаммолари етарлидир. Шунини ҳисобга олиб айтиш мумкинки, илмда юқори натижаларга эришмоқда, кундан-кунга тараққий этиб бормоқда. Шу боис Малайзия тажрибасини ўрганиб, тадбиқ қилиш орқали ҳам тараққийга эришиш мумкиндир.

Илмий лойиҳалар кўп маблағни талаб этади. Афсуски, бу масалада исломий давлатларни йирик ишлаб чиқарувчи давлатларга қиёслай олмаймиз. Исроил давлатини ялпи ички маҳсулотнинг 54 фоизини илмга ва турли илмий лойиҳаларга сарфлайди. Бу кўрсаткич бутун араб давлатларининг бу соҳага ажратган маблағидан 3,5 баробар кўп. Мусулмон мамлакатларида илмий ишлар, кашфиётларга деярли эътибор берилмайди. Ишлаб чиқаруви ихтиро эгасига патент тўламайди, агар ихтирога яхши ҳақ тўланса, ишлаб чиқариш янада ривожланади. Илмни ривожлантириш билан ҳам моддий бойликка, ҳам сиёсий ва ҳарбий қудратга эга бўлиш мумкин.

БМТнинг баёнотига кўра, Миср ялпи ички маҳсулотининг 0,2 фоизини таълимга сарфлайди. Исроил давлати эса таълимга Мисрдан 25 баробар кўп маблағ ажратар экан. Оллоҳ таоло натижаларни сабабларга боғлаб қўйган. Кимки сабабни кўп ушласа, у кўпроқ натижага эришади. Таълим учун ҳар бир исроиллик йилига 922 доллар, америкалик 1005 доллар, мисрлик эса 6 доллар сарфлайди. Демак, айрим замонавий ислом мамлакатларида илмнинг аҳамиятини тушунмаслик ҳам уларнинг илмий инқирозига таъсир кўрсатмоқда.

Бунинг учун исломий ўқув даргоҳларини дунё стандартларига чиқариш бўйича ҳаракатларни ташкил этиш зарур. Шанхайнинг Жиао тонг университети 2004 йилда дунёнинг энг яхши 500 ўқув муассасасини эълон қилди. Бундан мусулмон мамлакатлари ва дунёвий илм қай даражада суст эканини очиқ-ойдин кўрсатиб берди[9]. Мазкур ўлчов тўртта мезон бўйича аниқланган.

Биринчи мезон – сифатли таълим, бунда олий шъув юртини тамаомлаган битирувчиларнинг эришган унвон ва даражалари ҳисобга олинади. Иккинчи мезон – олий ўқув юритининг сифати: мазкур ҳолатда ўқув муассасасининг самарадорлиги, таълим олувчиларнинг иқтидори назарда тутилади. Учинчи мезон – илмий изланишлар ҳолати: бунданашр этилган мақолалар, конференцияларда оммага ҳавола этилган чиқишлар инобатга олинади. Тўртинчи мезон - таълим муассасаси ҳажми: бунда олийгоҳлар қошидаги академиялар назарда тутилади. Ушбу мезонлар асосида олийгоҳлар баҳоланганда бирорта мусулмон давлати олийгоҳи бу рўйхатга кира олмаган. Фақатгина 2005 йилда Туркиянинг иккита университети рўйхатга кира олди, холос[2].

Ислом дунёсининг аксарият мамлакатларида таълим тизимини ислоҳ қилишга ва таълим сифатига унчалик эътибор қаратилмайди. Илк таълимдан юқори таълимгача салоҳияти юқори педагогларга эҳтиёж катта. Бунинг боиси ўқитувчиларнинг ойлиги паст бўлиб, бу уларнинг бошқа иш билан машғул бўлишларига сабаб бўлади. Бу эса уларнинг илм билан шуғулланишга эътибор бермай, ўз устларида ишлашларига рағбатини ўлдиради. Натижада илмий пасайиш юз беради. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ислом дунёсидаги муаммо илмий соҳа ва унинг фундаментал асосларига етарлича эътибор қаратмасликда бўлиб қолмоқда. Зеро, “ислом дини ақлга аҳамият берган диндир. Инсон хоҳ ўз борлиғида ва хоҳ кўкларда ва ерда бўлсин, Оллоҳнинг бутун қудрат асарларини англай билиш учун фақат соғлом бир ақлга эга бўлмоғи лозим. Мусулмонлик ақлга юксак бир мавқе бергани каби илмнинг ҳам қийматини юксалтирган, ҳар кимга илм олишни фарз қилган, ҳақиқат қаерда бўлса, олинишини билдирган. Бу сабабдан мусулмонликдан фойдали илмларга, фанларга тескари бир ҳукм йўқдир ва бўлмайди ҳам”[10]. Демак, исломдаги илм олиш, ҳақиқатга интилиш даъватларини ислом дунёсига сингдириш

орқали улардаги илмий-интеллектуал фаолиятни жонлантириш ва тараққий эттириш мумкин.

Ўтган асрларда мусулмонлар “фойдали илм” тушунчасини нотўғри талқин қила бошлашди. Улар онгига фақат шаръий илмлар фойдали деган фикр ўрнашиб қолди. Аслида дунёвий илм ҳам Қуръони карим ва суннатда мақталган муғлақ илмга киради. Бироқ баъзи инсонлар диний илмларда савоб бор, дунёвий кўринишида эса йўқ, деб тушунишади. “Дунёвий илмлар” деган термин кўпчилик диндорларда Исломдан узоқлаштирувчи илм деган тасаввур уйғотади. Физика, кимё, биология каби фанларга гўёки диндан чалғитиш учун ўқитилгандек муносабатда бўлишади. Бу фикрлар асоссиз бўлиб, агар мусулмон ниятни тўғри қилса, физика, кимё, биология каби илмлар орқали ҳам жаннатга кириш мумкин. Дунёвий илмлар мусулмонларни азиз қиладиган диний илmdir.

Доктор Роғиб Саржоний фикрича, дунёвий илмлар тушунчасини ўрнига “хаётий илмлар” тушунчасини ишлатиш ва мусулмонларнинг гўзал ҳаёт кечириши учун фойдали бўлган илмларни ўрта асрларда ривожлантирилгани каби ривожлантириш муҳим вазифалардандир. Исломиё жамиятларда баъзи фикҳий масалалар борки, фақиҳлар уларни ҳалол ёки ҳаром дейиш учун соҳа мутахассисларининг фикрига эҳтиёж сезади. Демак, ҳаётий илмнинг моҳир мутахассиси баъзи фикҳий масалани ечишда ёрдам беради. Шунингдек, янги даврда юзага келган турли масалаларни ечишда иқтисодчи, молиячи, таъбат илми эгаларининг ҳиссаси бор. Фақиҳлар мутахассис хулосасисиз тўғри ҳукм чиқариш қийин. Иқтисодий масалада – иқтисодчига, тиббий масалада – ҳозир табибга муҳтожмиз[11].

Ўрта аср Ислом Шарқи ҳаётий илмларда устун бўлган вақтларда ривожланиш кучли бўлганини кўрсатади. Ўрта асрлар ислом илоҳиёти шаклланишида черков сингари олимларга зулм қилиш ҳолати кузатилмаганлиги учун ҳам теологик қарашлар юксак даражада бўлган. Ислом дини илм олишга ҳеч қачон тўғаноқ бўлмаган. Европа жамиятида яқин вақтгача черков илм йўлига ғов бўлиб келган, минглаб олимлар оловда куйдирилган. Нима сабабдан черков илмга қаршилиқ қилди? Чунки ҳукмронлик тўлалигича черковда эди. Илм уларнинг ёлғонларини фаш қиларди. Черков катта бойликдан ажралиб қолмаслик учун ҳам олимларга тазйиқ ўтказган.

Европа узоқ вақт шундай зимистонда яшади. Бу давр “зулмат асри” деб номланган. Бир неча аср диний ҳукмронликдан кейин одамлар илмий тараққиётга эришиш учун дин ҳукмронлигини йўқотиш керак деган фикрга келдилар. Диндан нафратланиш, даҳрийлик кучайиб кетади. Илмий ҳақиқатларга зид келгани учун Таврот ва Инжилни душман санашади. Улар дин деганда илм душманини тушунадиган ҳолатга келади[2]. Натижада ақлни диний китоблардан устун қўйиш бошланади. Марказий Осиёда ҳам хонликлар даври диний догматизми ҳам одамларни диндан кўрқишга олиб келиб қўйганлиги ҳолатини ҳам шунга ўхшатиш мумкин.

Шу боис ислом дунёси ислом динига асосланган маърифат излаш йўлига ўтиши ва исломий илмлар билан ҳаётий илмларни ҳам тенг қадрлаган ҳолда ўрганишга киришмоғи, жамиятда илм-фанни қадрлайдиган муҳитни шакллантирмоғи зарур. “Илдизига қараб – ҳосили”, деган мақолга амал қиладиган бўлсак, зиммамизга жуда кўп вазифалар юкланиши табиий. Келажакда ақлли, маърифатли ва баркамол авлод шаклланиши учун барча малака ва имкониятларимизни ишга солган ҳолда ёш авлодни ватанпарварлик

руҳида тарбиялаб боришимиз зарур. Бизнинг илдизимиз мустаҳкам ва теран. Зеро, бой тарихимизда илм-фан соҳасини барча соҳалари бўйича қомусий олимлар ва буюк алломалар айнан бизнинг юртимиздан етишиб чиққанини бутун дунё эътироф этади. Ва илмий мерослари маънавий хазиналаримизнинг кўркига айланган. Эндиликда ёшлар уларни пухта ўрганиб, Ватан тараққиёти йўлида унумли фойдаланишлари керак, холос. Шундагина унинг берадиган ҳосили ҳам ҳар қачонгидан мўл ва баракали бўлади.

ХУЛОСА

Хулоса қилганда, замонавий ислом дунёсида исломий илмлар билан дунёвий илмларнинг ўзаро уйғунлигини таъминлаш, гносеологик ва теологик қарашларнинг ривожланиши ва бағрикенгликда муносабатига эркинлик бериш, биргаликда муаммоларни ечишдаги ўрнини белгилаш ижтимоий тараққиётнинг асоси эканлиги келиб чиқмоқда.

1. Замонавий мусулмон дунёсида исломий маърифатнинг кучсизланиши, таълимнинг инқирози ортидан ислом ақидаларини тушунишда мутаассибона қарашларни ёқлаб, диний кўрсатмаларни тушуниш ва уларга амал қилишда ихтилоф чиқариб, ўз фикрини диндаги энг тўғри ва ягона исломий қараш санаб, ўзгача дунёқарашдаги инсонларга нисбатан кескин муносабатда бўлувчи мутассиб фикрловчиларнинг кўпайиб кетаётганлиги сабабли инсонлар ўртасида ўзаро нифоқ, бир-бирига нисбатан адоват қилиш, майда масалаларни глобал диний муаммо қилиб кўрсатиш, оқибатда, мусулмон жамиятларида ички низоларнинг авж олиши, парокандалик, бўлиниш ва беқарор вазиятнинг вужудга келишига содир бўлмоқда. Бу эса ўрта асрлар Шарқ гносеологик ва теологик қарашлар муҳитига хос толерант ва тоқатли илмий мунозаралар муҳитини яратиш вазибаларини келтириб чиқармоқда.

2. Бугун ислом дунёсининг аксарият мамлакатларида таълим тизимини ислоҳ қилишга ва таълим сифатини кўтаришга унчалик эътибор қаратилмайди. Айрим мусулмон давлатларида бошланғич таълимдан тортиб олий таълимга қадаринтеллектуал ва компетенцион салоҳияти юқори педагог кадрларга бўлган эҳтиёж жуда катта. Турли ижтимоий-иқтисодий омиллар илмий пасайишга олиб келмоқда. Масалан, ўқитувчиларнинг маошининг камлиги, уларнинг бошқа иш билан машғул бўлиши, кўшимча даромад манбаини ўз соҳасидан топиб бўлмаслиги, ўз устида ишлашга, илмга вақти ва кучи қолмаслиги, меҳнатига яраша муносиб рағбат олмаслиги ва юқоридагилардан келиб чиқиб, илмини оширишга ҳаракат қилмаслигини кўрсатиш мумкин. Бу эса ўз навбатида илм ва фанда пасайишга олиб келади. Ўз ўрнида алоҳида таъкидланиши жоиз бўлган ҳолат шуки, ислом дунёсидаги муаммо аслида иқтисодий ночорлик эмас, илмсизлик, уни тўғри тушунмаслик, тасарруф қила олмаслик бўлиб ҳисобланади.

3. Ўрта асрлар илоҳиётида илм ва илм олиш юксак даражада қадрланишига сабаб Пайғамбаримиз томонидан илм олишни фарз сифатида айтилиши билан ҳам боғлиқдир. Ўша даврда ислом таълимотининг ривожланиши, ислом дининг эътиқодий ва ташкилий тузилиши шаклланаётган ва мустаҳкамланиб бораётган шароитда Пайғамбаримиз томонида илм олишга жуда кўп бора даъват этилиши ислом дини тарқалган ҳудудларга таъсир кўрстамасдан қолмайди.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент: “O‘zbekiston”, 2021. –Б. 224.
2. Саржоний, Доктор Роғиб. Ислом ва олам. –Тошкент: Имом Бухорий халқаро маркази, 2018. –Б. 4.
3. Самарқандий, Абу Лайс. Танбеҳул ғофилин. Тарж. Д.Қўшоқов; Масъул муҳаррир Шайх Абдулазиз Мансур. –Самарқанд: Имом Бухорий халқаро маркази нашриёти, 2020. –Б. 370
4. Тулепов А. Ислом ва ақидапараст оқимлар. –Тошкент: Моварауннаҳр, 2017. –Б. 4.
5. Кремер Г. Ислом – дин ва давлат: исломда дин, ҳуқуқ ва сиёсатнинг ўзаро муносабати // Ислом ва дунёвий-маърифий давлат/ масъул муҳаррир З. Мунавваров. –Тошкент: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2003. –Б. 60.
6. Тулепов А. Ислом ва ақидапараст оқимлар. –Тошкент: Моварауннаҳр, 2017. –Б. 466.
7. Жамолов С. Илмнинг ўн тўрт қаноти. –Тошкент: Ғофур Ғулом, 2018. –Б. 8.
8. Тимоти Ж.Уинтер(Абдулҳаким Мурод) XXI асрда ислом: постмодерн дунёда қиблани топиш. –Тошкент: Шарқ, 2005. -Б. 335.
9. <https://islamonline.uz/index.php/item/4545-holat>. Илмий ҳолатимизга эътибор. 09.04.2019
10. Қўнрапа, Муҳаммад Зако. Муҳаммад(с.а.в) ва ислом тарихи(Ислом тарихидан сабоқлар). –Тошкент: Шарқ, 2017. – Б. 338.
11. Siddikov, I. (2021). Traditions Of Philosophy, Fiqh And Philosophy In The Theological Views Of The Middle East. Interconf.
12. Siddikov, I. (2021). Epistemological Significance Of Medieval Culture Of Islamic Intellectual Activity. Interconf.
13. Bakhromovich, S. I. (2021). Views On The Role Of Science In Human And Society Life In Islamic Teaching. International Journal Of Philosophical Studies And Social Sciences, 1(3), 79-86.
14. Siddikov, I. (2021). Epistemological Significance Of Medieval Culture Of Islamic Intellectual Activity. Interconf.
15. Siddiqov, I. (2022). Dialectical And Synergetic Features Of The Development Of Theological And Epistemological Views In Medieval Eastern Islam.
16. Siddiqov, I. B. (2022). Mutual Synthesis Of Medieval Islam Gnoseology And Theology.
17. Siddiqov, I. B. (2018). Social And Philisophical Performance Of Making Youth’s Intellectual Culture. European Science Review, (7-8), 296-298.
18. Bakhromovich, S. I. Social And Physical Performance Of Making Youth’s Intellectual Culture. July–August, 289.